

УДК 172.005.336

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2021.3.16>**Світлана ПОЗНЯК**

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді, Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, вул. Андріївська, 15, м. Київ, Україна, 04070
ORCID: 0000-0003-0646-4933

Svitlana POZNYAK

Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher at the Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior, Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 15 Andriivska str., Kyiv, Ukraine, 04070
ORCID: 0000-0003-0646-4933

**МОТИВАТОРИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ
В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ****MOTIVATORS OF UNIVERSITY STUDENTS' CITIZENSHIP
COMPETENCE DEVELOPMENT IN THE EDUCATIONAL
ENVIRONMENT**

Актуальність дослідження соціально-психологічних проблем розвитку громадянської компетентності молоді в освітньому середовищі зумовлюється необхідністю поглиблення уявлень про чинники й механізми впливу освітньої громади на розвиток компетентної громадянської взаємодії, а також потребою у визначенні та поширенні практик взаємодії, які сприяли би розвитку громадянської компетентності студентства в освітньому середовищі. Метою статті є визначення так званих мотиваторів розвитку громадянської компетентності молоді в освітній громаді, а також презентація результатів емпіричного дослідження настанов суб'єктів освітнього процесу щодо ефективності цих мотиваторів у процесі розвитку громадянської компетентності студентства. Мотиватори визначаються на основі теоретичного аналізу чинників і механізмів громадянського залучення у громаді, що виокремлені в результаті інтеграції теорії екологічних систем, соціального капіталу, аналізу норм та моделі колективної ефективності, а також теорії розвитку, що й зумовлює наукову новизну дослідження. Перелік мотиваторів охоплює, зокрема, ознайомлення з новим знанням і новими поглядами; взаємодію з людьми, які представляють різні соціальні, вікові й етнічні групи, мають інші думки; схвальну позитивну оцінку студентів і викладачів; зобов'язання перед громадою; рефлексію щодо громадянських проблем тощо. Емпіричне дослідження настанов суб'єктів освітнього процесу щодо значущості визначених мотиваторів для розвитку громадянської компетентності студентства дає змогу зробити такі висновки: по-перше, молодь демонструє тенденцію віддавати перевагу мотиваторам, що пов'язані з персональними зв'язками в освітньому оточенні та персональним розвитком; по-друге, молодь, на відміну від викладачів, не вважає практики залучення до діяльності задля спільного блага ефективними для розвитку громадянської компетентності студентства.

Ключові слова: громадянська компетентність, студентська молодь, громада, освітнє середовище, чинники, механізми.

The importance of socio-psychological research on youth citizenship competence development in the educational environment is determined by the need to further explore factors and mechanisms of the impact the educational community has on the development of competent citizenship interaction, as well as determination and spread of the interaction practices facilitating students' citizenship competence development in the educational environment. The purpose of the article is to identify so called motivators of youth citizenship competence development in the educational community as well as present the findings of the empirical study on the attitudes of the educational agents regarding the effectiveness of those motivators for students' citizenship competence development. The motivators are determined by means of the theoretical analysis of the factors and mechanisms of citizenship involvement in the community identified by integrating the ecological systems theory, the theory of social capital, the analysis of the collective efficacy norms and model as well as development theories, which is the novelty of the study. The motivators list include the following items: obtaining new knowledge and new ideas; interaction with people who represent different social, age, and ethnic groups, and have different views; approval of other students and teachers; responsibilities towards the community; reflection on citizenship issues; and others. The findings of the empirical research on the attitudes of the educational agents with regards to the effectiveness of the determined motivators for students' citizenship competence development allow the following conclusions. Young people reveal the tendency to give preference to the motivators dealing with personal links in the educational environment and personal development. Practices of the involvement in the activities for the common good are not regarded effective for citizenship competence development. Teacher, on the contrary, consider such practices among the most effective ones.

Key words: citizenship competence, student youth, community, educational environment, factors, mechanisms.

Постановка проблеми. Розвиток громадянської компетентності молоді відбувається в різних соціальних середовищах та залежить від комплексу регульованих і нерегульованих чинників, які справляють як цілеспрямовані, так і стихійні впливи. Такі впливи здійснюються прямо (через можливості й обмеження, якими регламентується діяльність молодшої людини) та опосередковано (через поняття, уявлення, компетентності, які молода людина може розвивати й застосовувати у процесі взаємодії у громадах різного рівня, а також через її мотивацію та ціннісні орієнтації, думку про те, що є добрим чи поганим, і про те, яка модель громадянської поведінки є ефективною та схвалюється громадою).

Освіті відводиться особливе місце в розвитку громадянської компетентності молоді завдяки тому, що вона є єдиним соціалізуючим інститутом, який підлягає регулюванню й контролю з боку громадян і держави. Своєю чергою взаємодія в освітній громаді розглядається як один із найважливіших соціально-психологічних чинників компетентного громадянства учнівської та студентської молоді. Водночас дослідники наголошують на обмеженості та складності визначення безпосереднього впливу освітнього середовища й освітньої громади на рівень громадянської компетентності тих, хто навчається, незважаючи на цілеспрямованість організації і зусиль освіти та керування освітнього соціалізуючого простору [4; 7; 10; 12]. Заклади освіти, якими би прогресивними та високопрофесійними вони не були, не можуть контролювати всю різноманітність зв'язків і соціальних практик своїх студентів. Як вважає J. Youniss [14], вони можуть тільки відтворювати їх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Нині є багато досліджень чинників розвитку громадянської компетентності молоді у громаді, теоретичних моделей, які пояснюють те, як ознаки середовища (наприклад, інституційні ресурси, норми, правила, колективна ефективність, стосунки та зв'язки) впливають на розвиток громадянських компетентностей [13; 15; 18]. Однак теорій практично немає [17], так само як визначеності щодо механізмів, за допомогою яких «працюють» зазначені чинники.

Одну зі спроб визначити чинники розвитку громадянської компетентності підлітків у громаді зробили M. Lenzi, A. Vieno, M. Pastore, M. Santinello [8]. Дослідники звернулися до теорії екологічних систем У. Бронфенбренера, що актуалізує роль середовища в усвідомленні молоддю громадянських цілей і розвитку

громадянських компетентностей, та визначили згуртованість соціального середовища як важливий чинник громадянської участі. Так, коли молода людина відчуває себе частиною громади, де люди турбуються одне про одного та мають бажання співпрацювати для розв'язання спільних проблем, вона демонструє вищий рівень готовності до громадянської діяльності. Отже, вищий рівень зв'язку з громадою асоціюється з більшим ступенем громадянського залучення, яке своєю чергою є одним із показників громадянської компетентності. Сприятливе для набуття громадянської компетентності середовище розглядається в контексті теорії соціального капіталу та характеризується двома показниками: *соціальною згуртованістю* (операціоналізованою в поняттях міжпоколінної близькості та рівня довіри і взаємності) та *персональними зв'язками в оточенні* (концептуалізованими як мережа друзів-однолітків і якість власних соціальних стосунків у громаді) [8].

Інтегрований підхід до визначення способів зв'язку між контекстом громади та розвитком молоді застосували T. Leventhal і J. Brooks-Gunn [9]. Для вивчення процесу впливу соціального зв'язку з громадою на розвиток громадянських компетентностей молодшої людини автори поєднали норми та модель колективної ефективності з теоріями розвитку, релевантними концепції громадянського залучення: теорією соціального навчання А. Бандури, теорією ролей Сельмана, психосоціальною теорією Е. Еріксона, теорією соціально-політичного розвитку R. Watts, N. Williams, R. Jagers, а також із дослідженнями щодо громадянського залучення молоді. За результатами здійсненого теоретичного аналізу пропонується розглядати такі механізми розвитку громадянських компетентностей, як навчання через спостереження [1], прийняття та поділення думки громади [11], формування громадянської ідентичності [5], рефлексія щодо громадянських проблем [16], зобов'язання перед громадою [6], прихильність до громади та залучення [3], фасилітація громадянської діяльності [8]. Детально кожен із механізмів описаний у попередній публікації автора [2].

Мета статті – на основі аналізу чинників і механізмів розвитку громадянської компетентності у громаді визначити мотиватори розвитку громадянської компетентності молоді та представити й обговорити результати емпіричного вивчення настанов суб'єктів освітнього процесу щодо ефективності цих мотиваторів в освітньому середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виявлені в результаті теоретичного аналізу чинники та механізми розвитку громадянської компетентності у громаді дали змогу визначити так звані мотиватори розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищі, а потім емпіричним шляхом дослідити настанови суб'єктів освітнього процесу (студентів і викладачів) щодо значущості цих мотиваторів. Представлена робота є фрагментом більш широкого емпіричного дослідження настанов учасників освітнього процесу щодо практик громадянської взаємодії в освітньому середовищі, деталі якого описані в попередніх публікаціях [2].

У результаті апробаційного етапу дослідження, який здійснювався за допомогою напівструктурованого глибинного інтерв'ю суб'єктів освітнього процесу, було верифіковано та уточнено перелік мотиваторів розвитку громадянської компетентності у взаємодії в освітньому середовищі. Цей перелік включає такі компоненти:

- виконання спільних завдань і проєктів;
- залучення до студентського самоврядування;
- ознайомлення з новим знанням та новими поглядами;
- взаємодію з людьми, які представляють різні соціальні, вікові, етнічні групи, мають інші думки;
- схвальну позитивну оцінку студентів і викладачів;
- численні соціальні зв'язки та стосунки;
- зобов'язання перед громадою (студентською, викладацькою), а саме бажання «повернути» їй ту підтримку, яку від неї отримано;
- рефлексію щодо громадянських проблем;

– прихильність до громади, а саме бажання зробити кращим місце, де відбувається навчання;

– упевненість у своїй здатності зробити внесок до загального блага.

Завдання основного етапу дослідження, яке проводилося онлайн за допомогою опитувальника в Google Forms, полягало в ранжуванні обома категоріями респондентів (студентами та викладачами) запропонованих аспектів взаємодії в освітньому середовищі за ступенем їх значущості для розвитку громадянської компетентності. Перелік аспектів відповідав переліку мотиваторів розвитку громадянської компетентності.

Оскільки дослідження проводилося в період локдауну, коли освітній процес було організовано онлайн, ми розширили завдання та попросили респондентів визначитися з відповіддю на запитання про те, чи може віртуалізація освітнього простору в довгостроковій перспективі вплинути на перелічені аспекти взаємодії в освітній громаді.

Варто звернутися до аналізу масивів даних опитування. Окремо проаналізуємо масиви відповідей студентської молоді та викладачів, а потім порівняємо масиви даних. Зауважимо, що оскільки в опитуванні брали участь 240 респондентів (197 студентів і 43 викладачі), то результати аналізу можуть свідчити тільки про ймовірність певних тенденцій у настановах респондентів.

Отже, результати ранжування мотиваторів розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищі, згідно з відповідями студентів, свідчать про те, що молодь пов'язує розвиток свого громадянства насамперед із взаємодією з людьми, які представляють різні соціальні, вікові й етнічні групи,

Таблиця 1

Результати ранжування респондентами мотиваторів розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищі

Параметри	% відповідей	
	Студенти	Викладачі
Виконання спільних завдань і проєктів	49%	66%
Залучення до студентського самоврядування	24%	39%
Ознайомлення з новими знаннями та новими поглядами	52%	37%
Взаємодія з людьми, які представляють різні соціальні, вікові й етнічні групи, мають інші думки	65%	59%
Схвальна позитивна оцінка студентів і викладачів	19%	22%
Численні соціальні зв'язки та стосунки	23%	29%
Рефлексія щодо громадянських проблем	30%	20%
Зобов'язання перед громадою (студентською, викладацькою): бажання «повернути» їй ту підтримку, яку Ви від неї отримали	14%	17%
Прихильність до громади: бажання зробити кращим місце, де Ви навчаєтеся / працюєте	51%	56%
Упевненість у своїй здатності зробити внесок до загального блага	45%	49%

мають інші думки (65% відповідей). На другому місці – набуття нових знань та ознайомленням з новими поглядами (54%). Третє місце посідає такий мотиватор розвитку громадянської компетентності, як прихильність до громади – бажання зробити кращим місце свого навчання (52%). Найменш важливими молодь визнала зобов'язання перед громадою, схвальну позитивну оцінку студентської та викладацької громади, а також залучення до самоврядування. Більш наочно результати ранжування представлено в таблиці 1.

Натомість викладачі розташували запропоновані для ранжування позиції в дещо іншій послідовності та визначили виконання спільних завдань і проєктів як найефективніший мотиватор розвитку громадянської компетентності в освітній громаді (66%). На другому й третьому місцях респонденти розташували взаємодію з людьми, які представляють різні соціальні, вікові й етнічні групи, мають інші думки (59%), та прихильність до громади (56%) відповідно. Як бачимо, третя позиція в оцінках найефективніших мотиваторів викладачами та студентами співпадає (див. табл. 1). У першій трійці відповідей викладачів перебуває також параметр «взаємодія з людьми, які представляють різні соціальні, вікові й етнічні групи, мають інші думки», що визнаний студентами як найважливіший для розвитку громадянської компетентності. Що ж до найменш продуктивних мотиваторів, то такими викладачі назвали схвальну позитивну оцінку студентів і викладачів, рефлексію щодо громадянських проблем та зобов'язання перед громадою. Тут також перша й третя з названих позицій співпадають із двома з трьох мотиваторів, які молодь визнала найменш ефективними щодо розвитку громадянської компетентності.

Порівняння даних відповідей студентства та викладачів, окрім зазначеного, вказує на те, що студентство, на відміну від викладачів, відводить важливе місце набуттю нових знань та ознайомленню з новими поглядами та не вважає залучення до спільної діяльності, представлене в опитувальнику параметром «виконання спільних завдань і проєктів», ефективним для розвитку своєї громадянської компетентності. Варто також акцентувати на низькій оцінці обома категоріями респондентів ще одного параметра, який стосується практики громадянської участі, – «залучення до студентського самоврядування». Хоча самоврядування завжди розглядалося дослідниками та практиками громадянської освіти як один із найефективніших засобів громадянського залучення й підвищення громадян-

ської компетентності учнівської та студентської молоді.

Попри виявлені й описані вище відмінності в настановах суб'єктів освітнього процесу, порівняльний аналіз студентського та викладацького масивів даних дослідження, здійснений за допомогою методів математичної статистики, не виявив достовірних відмінностей ($P \leq 0,05$) в уявленнях респондентів про мотиватори розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищі.

Що стосується завдання опитувальника, пов'язаного з оцінкою суб'єктами освітнього процесу впливу навчання онлайн та віртуалізації освітнього простору на мотиватори розвитку громадянської компетентності, то молодь загалом не вважає такі трансформації в освітньому процесі загрозою своїм громадянським компетентностям. У більшості відповідей респондентів визначено лише два з перелічених мотиваторів, на які онлайн-освіта впливає негативно: «залучення до студентського самоврядування» та «численні соціальні зв'язки та стосунки». Натомість на «виконання спільних завдань і проєктів», «ознайомлення з новими знаннями та новими поглядами», «взаємодію з людьми, які представляють різні соціальні, вікові й етнічні групи, мають інші думки», «схвальну позитивну оцінку студентів і викладачів», «прихильність до громади», «упевненість у своїй здатності зробити внесок до загального блага» віртуалізація освітнього процесу, на думку більшості молоді – учасників дослідження, впливає, навпаки, позитивно.

Своєю чергою викладачі менш оптимістичні щодо віртуалізації практик взаємодії в освітньому просторі та вважають, що вона негативно впливає на такі мотиватори розвитку громадянської компетентності, як «залучення до студентського самоврядування», «взаємодія з людьми, які представляють різні соціальні, вікові й етнічні групи, мають інші думки», «зобов'язання перед громадою». Натомість на «виконанні спільних завдань і проєктів», «ознайомленні з новими знаннями та новими поглядами» та «схвальній позитивній оцінці студентів і викладачів» віртуалізація освітнього простору, на думку викладачів, позначається позитивно.

Незважаючи на розбіжності у відповідях викладачів і студентів, достовірних відмінностей ($P \leq 0,05$) у порівнянні даних двох категорій респондентів виявлено не було.

Висновки. Аналіз результатів емпіричного дослідження настанов суб'єктів освітнього процесу щодо мотиваторів розвитку громадянської компетентності молоді в освітньому

середовищі може свідчити про те, що *практики залучення до діяльності задля спільного блага*, наприклад «виконання спільних завдань і проєктів» або «участь у студентському самоврядуванні», молоді не вважає ефективними для розвитку своєї громадянської компетентності. Так само неефективними вважаються такі показники згуртованості громади, як «зобов'язання перед групою», «схвалення й позитивна оцінка групи та викладачів». Останнє справедливо також для настанов викладачів. Натомість параметри, пов'язані з *персональними зв'язками в освітньому оточенні* (мережею та якістю власних соціальних стосунків у громаді), а також *персональним розвитком*, молоді вважає визначальними для розвитку громадянської компетентності. Це, зокрема, «взаємодія з людьми, які представляють різні соціальні, вікові й етнічні групи, мають інші думки», «бажання зробити

кращим місце, де відбувається навчання», «ознайомлення з новими знаннями та новими поглядами». Натомість викладачі демонструють вищу оцінку залучення молоді до спільної діяльності, принаймні тієї, яка стосується «виконання спільних завдань і проєктів». Віртуалізація освітнього простору та впровадження онлайн-навчання, на думку обох категорій респондентів, загалом не загрожує розвитку громадянської компетентності молоді в освітньому просторі.

Виявлені в результаті емпіричного дослідження тенденції в настановах студентства та викладачів щодо практик розвитку громадянської компетентності молоді в освіті потребують верифікації та більш поглибленого вивчення, особливо в контексті цифровізації освіти і її наслідків для соціалізуючої функції освітнього середовища. Із цим завданням пов'язані перспективи наших подальших досліджень.

Література:

1. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 320 с.
2. Позняк С.І. Взаємодія в освітньому середовищі як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: концептуальні основи дослідження. *Проблеми політичної психології*. 2020. Вип. 9(23). С. 195–213.
3. Altman I., Low S. Place attachment. Boston, MA : Springer US, 1992. 328 p.
4. Bersand A. The crisis as an opportunity to learn. Or: “Collated civic education” in the context of the COVID-19 pandemic. *Journal of Social Science Education*. 2020. Vol. 19. P. 8–14.
5. Erikson E.H. Identity, youth and crisis. New York : WW. Norton & Company, 1968. 336 p.
6. Schools and Community Climates and Civic Commitments: Patterns for Ethnic Minority and Majority Students / C. Flanagan, P. Cumsille, S. Gill, L.S. Gally. *Journal of Educational Psychology*. 2007. Vol. 99. Issue 2. P. 421–431.
7. Galston W.A. Political knowledge, political engagement, and civic education. *Annual Review of Political Science*. 2001. Vol. 9. Issue 4. P. 217–234.
8. Neighborhood social connectedness and adolescent civic engagement: an integrative model / M. Lenzi, A. Vieno, M. Pastore, M. Santinello. *Journal of Environmental Psychology*. 2013. № 34. P. 45–54.
9. Leventhal T., Brooks-Gunn J. The neighborhoods they live in: the effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes. *Psychological Bulletin*. 2000. Vol. 126. Issue 2. P. 309–337.
10. Reichert F., Torney-Purta J. A cross-national comparison of teachers' beliefs about the aims of civic education in 12 countries: a person-centered analysis. *Teaching and Teacher Education*. 2019. Vol. 77. P. 112–125.
11. Selman R.L. The promotion of social awareness: powerful lessons from the partnership of developmental theory and classroom practice. New York : Russell Sage Foundation, 2003. 325 p.
12. Torney-Purta J., Barber C. Fostering young people's support for participatory human rights through their developmental niches. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2001. Vol. 81. Issue 4. P. 473–481.
13. Torney-Purta J., Schwille J., Amadeo J.-A. Civic education across countries: twenty-four case studies from the IEA Civic Education Project. Amsterdam : International Association for the Evaluation of Educational Achievement, 1999. 611 p.
14. Youniss J. Civic education: what schools can do to encourage civic identity and action. *Applied Developmental Science*. 2011. Vol. 15. Issue 2. P. 98–103.
15. Watts R., Flanagan C. Pushing the envelope on youth civic engagement: a developmental and liberation psychology perspective. *Journal of Community Psychology*. 2007. Vol. 35. Issue 6. P. 1–14.
16. Watts R., Williams N., Jagers R. Sociopolitical development. *American Journal of Community Psychology*. 2003. Vol. 31. № 1–2. P. 185–194.
17. Wilkenfeld B., Lauckhardt J., Torney-Purta J. The relation between developmental theory and measures of civic engagement in research on adolescents. *Handbook of research on civic engagement in youth / L.R. Sherrod, J. Torney-Purta, C.A. Flanagan (eds.)*. Hoboken, NJ : John Wiley & Sons, Inc., 2010. P. 172–200.
18. Developing civic engagement within a civic context / J.F. Zaff, D. Hart, C.A. Flanagan, J. Youniss, P. Levine. *The handbook of life-span development*, in 2 vols. / M.E. Lamb, A.M. Freund (eds.). Hoboken, NJ : John Wiley & Sons, Inc., 2010. Vol. 2 : Social and emotional development. P. 590–630.

References:

1. Bandura, A. (2000). *Teoriya sotsial'nogo naucheniya [Social learning theory]*. Saint Petersburg: Evraziya [in Russian].
2. Pozniak, S.I. (2020). Vzaiemodiia v osvithnomu seredovyshchi yak chynnyk rozvytku hromadianskoi kompetentnosti molodi: kontseptualni osnovy doslidzhennia [Interaction in the educational environment as a factor in the development of civic competence of young people: conceptual foundations of the study]. *Problemy politychnoi psykholohii – Problems of political psychology*, 9(23), 195–213 [in Ukrainian].
3. Altman, I., Low, S. (1992). *Place attachment*. Boston, MA: Springer US [in English].
4. Bersand, A. (2020). The crisis as an opportunity to learn. Or: “Collated civic education” in the context of the COVID-19 pandemic. *Journal of Social Science Education*, 19, 8–14 [in English].
5. Erikson, E.H. (1968). *Identity, youth and crisis*. New York: WW. Norton & Company [in English].
6. Flanagan, C., Cumsille, P., Gill, S., Gallay, L.S. (2007). Schools and Community Climates and Civic Commitments: Patterns for Ethnic Minority and Majority Students. *Journal of Educational Psychology*, 99(2), 421–431 [in English].
7. Galston, W.A. (2001). Political knowledge, political engagement, and civic education. *Annual Review of Political Science*, 9(4), 217–234 [in English].
8. Lenzi, M., Vieno, A., Pastore, M., Santinello, M. (2013). Neighborhood social connectedness and adolescent civic engagement: an integrative model. *Journal of Environmental Psychology*, 34, 45–54 [in English].
9. Leventhal, T., Brooks-Gunn, J. (2000). The neighborhoods they live in: the effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes. *Psychological Bulletin*, 126(2), 309–337 [in English].
10. Reichert, F., Torney-Purta, J. (2019). A cross-national comparison of teachers’ beliefs about the aims of civic education in 12 countries: a person-centered analysis. *Teaching and Teacher Education*, 77, 112–125 [in English].
11. Selman, R.L. (2003). *The promotion of social awareness: powerful lessons from the partnership of developmental theory and classroom practice*. New York: Russell Sage Foundation [in English].
12. Torney-Purta, J., Barber, C. (2001). Fostering young people’s support for participatory human rights through their developmental niches. *American Journal of Orthopsychiatry*, 81(4), 473–481 [in English].
13. Torney-Purta, J., Schwille, J., Amadeo, J.-A. (1999). Civic education across countries: twenty-four case studies from the IEA Civic Education Project. Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement [in English].
14. Youniss, J. (2011). Civic education: what schools can do to encourage civic identity and action. *Applied Developmental Science*, 15(2), 98–103 [in English].
15. Watts, R., Flanagan, C. (2007). Pushing the envelope on youth civic engagement: a developmental and liberation psychology perspective. *Journal of Community Psychology*, 35(6), 1–14 [in English].
16. Watts, R., Williams, N., Jagers, R. (2003). Sociopolitical development. *American Journal of Community Psychology*, 31(1–2), 185–194 [in English].
17. Wilkenfeld, B., Lauckhardt, J., Torney-Purta, J. (2010). The relation between developmental theory and measures of civic engagement in research on adolescents. *Handbook of research on civic engagement in youth* / L.R. Sherrod, J. Torney-Purta, C.A. Flanagan (eds.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 172–200 [in English].
18. Zaff, J.F., Hart, D., Flanagan, C.A., Youniss, J., Levine, P. (2010). Developing civic engagement within a civic context. *The handbook of life-span development*, in 2 vols. / M.E. Lamb, A.M. Freund (eds.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., vol. 2: Social and emotional development, 590–630 [in English].